

ŞAHISMAYIL İSMAYILOV

BDU-nun disstertantı

Sahismail_ismailov@mail.ru

SANSON VƏ ENGELBERT KEMPFERİN GÜNDƏLIYINDƏ SƏFƏVİ MƏMLƏKƏTİNİN KƏND TƏSƏRRÜFATININ BƏZİ MƏSƏLƏLƏRİ

Açar sözlər: Azərbaycan, kənd təsərrüfatı, səfəvilər, ticarət

Ключевые слова: Азербайджан, сельское хозяйство, сефевиды, торговля

Key words: Azerbaijan, agriculture, the sefevideis, trade

Azərbaycan tarixşünaslığında Səfəvi dövlətinin social-iqtisadi və siyasi tarixi geniş şəkildə araşdırılmış, kitablar, elmi məqalələr yazılmışdır. Ancaq bu problemlər Azərbaycan miqyasında araşdırıldığına görə imperiyanın tarixinin bir çox məsələlərinin öyrənilməsinə yenə də ehtiyac qalır. Belə məsələlərdən biri də XVII əsrin 80-ci illərində Səfəvi məmləkətinin kənd təsərrüfatıdır.

Dövrün Avropa səyahçılarında Sanson və Engelbert Kempferin gündəliyində Səfəvi məmləkətinin kənd təsərrüfatının bir çox sahələri haqqında həm maraqlı, həm də elmi əhəmiyyətli məlumatlara təsadüf edilir. Bu məlumatlar içərisində suni suvarma sistemi barəsində onların yazdıqları xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Sanson İsfahan bölgəsində kənd təsərrüfatının su təhcizəti barədə ətraflı məlumat vermişdir. O, yazır ki, başlanğıcını dağlardakı bulaqlardan götürən Zayəndərud çayı üzəşəği sürətlə axır və yatağı çox enli olub, bəzən aşır-daşır, yatağından çıxırdı. Çaydan çoxlu arxlar çəkilməşdi ki, bu arxlardan İsfahan ətrafında tarlalar suvarılırdı. Ancaq Zayəndərud çayının suyu İsfahan ətrafındakı geniş ərazinin suvarılması üçün kifayət deyildi. Elə buna görə də II Şah Abbas İsfahandan təqribən 10-12 fərsəh aralı üst tərəfində çox böyük çay olan Kuhrəngdən Zayəndəruda kanal çəkdirib onları birləşdirməyi qərara alır. Ancaq hakimiyyətdə kifayət qədər nüfuzu olan baş vəzir Şeyx Əli xan həddindən artıq tamahkar olub, şəxsi mənfəətini dövlətin maraqlarından üstün tutaraq Şahı inandırdı ki, Kuhrəngin suyu çirkli və zərərli olub, İsfahan əhalisini içməli su ilə təmin edən Zayəndərudun suyunu xarab edəcəkdir. Bir çox dövlət böyükləri, əmirilər də şəxsi maraqlarına görə Şeyx Əli xanın fikirini təsdiq etdilər. Nəticədə bu iş həyata keçməsinə mane oldular (1, 98-100).

Səfəvi məmləkətinin şimal-qərb və cənub-şərq sərhədlərində XVII əsrin birinci yarısında qonşu dövlətlərlə baş vermiş savaqların, o cümlədən bir çox təbii hadisələrin ölkənin iqtisadiyyatına göstərdiyi mənfi təsirlərə baxmayaraq, onun təsərrüfat həyatında əkinçilik təsərrüfatı xüsusi əhəmiyyət kəsb edirdi. Ancaq suvarma sistemləri dağılıqda, işçi qüvvəsində çatışmazlıq olduqda bütün bunlar əkinçilik işini pozur və təsərrüfatda məhsuldarlığı azaldırdı.

XVII əsrin birinci yarısında Səfəvi dövlətinin şimal-qərb və cənub-şərq sərhədlərində baş vermiş müharibələr ölkənin bir çox mərkəzi iqtisadi bölgələrinə, o cümlədən İsfahan ətrafında kənd təsərrüfatına mənfi təsirləri çox olmamışdı. O cümlədən II Şah Abbas dövründə İsfahan ətrafındakı münbit torpaqlarda suni suvarma şəbəkəsi genişləndirilmişdi. Qeyd etdiyimiz bu səbəblərlə əlaqədar olaraq XVII əsrin 80-90-cı illərində ölkə miqyasındakı iqtisadi böhranın İsfahanın təsərrüfat həyatına o qədər də ciddi əks təsir göstərməmiş, taxılçılıq təsərrüfatında əmək məhsuldarlığını çox azaltmamışdı. Engelbert Kempferin icarədarlıq və vergi sistemi barədə məlumatında taxılçılığın xüsusi əhəmiyyət kəsb etməsini qeyd etməsi (2, 112) fikrimizin doğruluğunu təsdiq edir.

Tarix və onun problemləri, № 3 2011

Bu dövrdə Səfəvi məmləkətinin bir sıra yerlərində çəltik yetişdirilirdi. Evliya Çələbi Gəncə və Şirvan, Marağa vilayəti ətrafında geniş çəltik zəmilərinin olması barədə məlumat vermişdi. Səyyah Gəncə haqqında yazırdı: “Bağlı-baxçalı olan bu şəhər düzənlikdə yerləşir... Əhalisinin əsas məşğuliyyəti düyü əkmək və ipək istehsal etməkdir” (3, 56; 4, 287, 288). Sözüna davam edən səyyah Şirvanın da məhsuldar torpağında düyü əkilib becərilməsi barədə məlumatlar verir (3, 64).

XVII əsrin ikinci yarısında Səfəvi məmləkətində paxlalı bitkilərin əkini əhəmiyyətli təsərrüfat sahəsi idi. Bu cəhətdən İsfahan, Təbriz və Ərdəbil vilayətləri daha çox şöhrət tapmışdılar (2, 113; 5, 143). Evliya Çələbiyə görə Ərdəbil bölgəsinin əkinçilik təsərrüfatında paxlalı bitkilərin becərilməsi üstünlük təşkil etmişdir. O, yazır ki, Ərdəbilin qışı çox soyuq olmasına baxmayaraq, dənli bitkilər o qədər çoxdur ki, əldə edilən məhsulun bir hissəsi gələn məhsul ilinə qədər qalır. Səyyah sözüna davam edərək bir gilə toxumdan 80 gilə dənli bitki götürülür (3, 43) - dedikdə sözsüz ki, paxlalı bitkini nəzərdə tutmuşdu.

Kənd təsərrüfatı istehsalında pambıq xüsusi yer tuturdu. Mənbələrdə çox pambıq əkilən yerlər arasında daha çox Naxçıvan, Qarabağ, Ərəsbər (Cənubi Azərbaycan) və Xorasanın adını çəkirlər. Evliya Çələbiyə görə Şirvan, Xoy, Gəncə, Naxçıvan tarlalarında zaği, munlaji, zəfərani, ləli, xas və bəyaz adlı 7 növ pambıq yetişdirilirdi. (5, 231-237, 277, 287). Təbriz və onun ətraf bölgəsində də yeddi növ pambıq məhsulu əldə edilirdi (3, 26). Azərbaycanın digər bölgələrində, o cümlədən Marağa və Abşeronda da pambıqçılıq əhəmiyyətli təsərrüfat sahələrindən olmuşdur. Evliya Çələbinin yazdığına görə, Marağada, Bakı qəzalarında yaxşı pambıq əmələ gəlirdi (3, 38, 39, 68). Engelbert Kempferin əsərində isə İsfahan ətrafında pambıq əkilib becərilməsi barədə məlumat verilmişdir (2, 112).

Səfəvi məmləkəti Şərqdə öz meyvəsi ilə (alma, nar, şaftalı, armud, ərik, badam, gavalı, əncir, fındıq, qoz, şabalıd və s.) həmişə şöhrət tapmışdır. Ərdəbil ətrafındakı Çənli kəndinin meyvə bağlarının zənginliyi və bolluğuna səyyahları həmişə heyran etmişdir. Bu illərdə müharibə olmayan ayrı-ayrı bölgələrdə belə meyvə bağlarına tez-tez təsadüf etmək olardı. Lakin səyyahların məlumatına görə, əsrin ortalarında Səfəvi dövlətinin bir çox vilayətləri yüksək dərəcədə inkişaf etmiş bağçılıq bölgələri hesab olunurdular. Belə ki, Evliya Çələbi Şirvanda Mərənddə, Təbrizdə meyvənin bolluğundan söz açır. O, yazır ki, Təbrizdəki “nəcəm-i xələf”, “peyğəmbəri”, “səbet-i meylan” armud növləri, “nəcəmi əhmədi” ərik növü, “xırda”, “rəziki”, “mələyi”, “təbərza”, “cəzirey-i məcidəddin”, üzüm, armud və digər meyvə növləri çox məşhurdur (4, 254).

Engelbert Kempfer İsfahan bağları haqqında ətraflı məlumat vermişdir. Onun bu məlumatlarından xüsusilə üzüm bağı barədəki qeydləri diqqəti daha çox cəlb edir. Burada təkcə üzümün bolluğundan deyil, onun yeni texniki qaydada əkilməsindən, yəni xüsusi qaydada üzüm bağı salınmasından danışılır. O yazır ki, bu bağda üzüm tənəkləri cərgə ilə əkilmiş və onların diblərinə dirəklər basdırılmışdır. Saray üzümü ilə həmin bağdan əldə edilən məhsulla təmin edilirdi (2, 209).

E.Kempfer yazır ki, xassə ərazisindəki meyvə bağlarının barı toplanılan zaman məhsula nəğd qiymət qoyulduqdan sonra ona 15 faiz də əlavə olunurdu. Dənli bitkilərin barı yığıldıqda isə hər yüz batmana əlavə olaraq beşdə dörd mahmudi nəğd alınır. Hər il vergilərin alınmasından bir qədər əvvəl xassə dəftərxanasında hesablamalar aparılır və alınacaq məhsulun nəğd qiymətləri müəyyən olunurdu (2, 111-113).

XVII əsrin ortalarında dövlətin üzümçülük təsərrüfatında xeyli canlanma müşahidə olunur. E.Çələbi Şamaxı, Gəncə (Qarabağ), Təbrizi daha çox varlı üzümçülük bölgələri hesab edir. O, Şamaxıda-7, Təbrizdə-5 əla üzüm növünün yetişdirildiyini qeyd edir (3, 27, 64). XVII yüzilin 70-80-ci illərində də ölkənin bir çox regionlarında, xüsusən də İsfahan ətrafında salınmış yeni bağlar arasında Engelbert Kempfer “Ənqurstan”, yəni üzüm bağı haqqında məlumat vermişdi (2, 109).

Tarix və onun problemləri, № 3 2011

Engelbert Kempferdən bir qədər əvvəl Şardenin Təbriz və onun ətraf bölgələrində xərdə, razeqi, mələki, təbrəzəd üzüm növlərinin yetişdirilməsi haqqındakı qeydləri də XVII əsrin 70-ci illərində üzümçülüğün ölkənin təsərrüfat həyatında əhəmiyyətli yer tutduğunu göstərir (6, c. 2, 411).

Səfəvi ölkəsində əhalinin əsas təsərrüfat sahəsindən biri də ipəkçilik idi. Xorasanda, Mazandaranda, Gilanda, Şirvan və Qarabağda ipəkçilik daha çox yayılmışdı. Hətta monqol zülmü Orta Şərqdə ipəkçiliyin inkişafına və digər istehsal sahələrinə ağır zərbə vursa da, yenə də onu istehsal sahəsindən çıxara bilmədi, sonralar daha geniş inkişaf tapmışdı. İ.P.Petruşevski belə hesab edir ki, XVII əsrin 70-ci illərində ipəkçilik öz inkişafının yüksək mərhələsinə çatmışdı (7, 170). Əvvəlki illərdə olduğu kimi, XVII əsrdə də ipəkçilik Səfəvi dövlətinin iqtisadiyyatında əsas yer tuturdu. İqtisadiyyatın bu gəlirli sahəsi Avropa tacir və səyyahlarını daha çox maraqlandırır. Çünki Səfəvi dövlətinin ipəyi dünya şöhrəti qazanmışdı və beynəlxalq ticarətdə onun xüsusi yeri vardı (5, 204-205). Belə ki, məhsuldar torpaqlar ölkədə təsərrüfatın başqa sahələri kimi ipəkçiliyin də inkişafına gözəl şərait yaratmışdı. Təsərrüfatın bu sahəsi digər səyyahların da diqqətini cəlb etmişdi. Səyyahlar bağçılıq və meyvəçiliklə yanaşı, ipəkqurdu (barama qurdu) bəsləmək üçün tut ağaclarının yetişdirilməsi barədə ətraflı söhbət açırlar.

XVII əsrin ortalarında ipək ticarətindən şah külli miqdarda gəlir götürürdü. A.Oleari bu barədə yazır: "Mallar, xüsusən ipək böyük qazanc verir, ölkədə istehsal olunan ipəyin hər kisəsindən şah 10 reyhstaler alır. İstehsalı o qədər də çox olmayan, lakin hər halda yenə də yaxşı məhsul verən Xorasan və digər yerlər nəzərə alınmadan Gilan 8000, Mazandaran 2000, Şirvan 3000, Gürcüstan və Çuxur-Səd 3000, Qarabağ 2000 tay ipək verir" (8, 889-890). A.Olearinin hesablamasına görə Xorasani çıxmaq şərtilə, Azərbaycan və İranda istehsal olunan ipək 200000 reyhstaler gəlir verirdi (8, 890). Ancaq XVII əsrin 90-cı illərində mərkəzi hakimiyyətin zəifləməsi, xam ipəyin keyfiyyətinin aşağı düşməsi və bir çox digər amillər kənd təsərrüfatında xam ipək istehsalının həcmnin xeyli azalmasına səbəb olmuşdu.

XVII əsrin ortalarında və ikinci yarsında Səfəvi dövlətinin iqtisadi həyatında pambıqçılıq da mühüm yer tuturdu. Evliya Çələbi yazır ki, Naxçıvanda, Mərənddə, Kərkənə adlı abad bir kəndin də tarlalarında yüksək keyfiyyətli pambıq becərilirdi. Səyyah Naxçıvan bölgəsində becərilən yeddi növ pambığın adını çəkmişdir (4, 233, 241, 242). Ancaq Evliya Çələbidən xeyli sonra, yəni XVII əsrin 80-ci illərində Bakıda olan Engelbert Kempfer Bakı əhalisinin əkinçiliklə çox məhdud miqyasda məşğul olduğunu qeyd etmiş, ancaq ölkənin bir çox iqtisadi bölgələrində, xüsusilə İsfahanda pambıqçılığın gəlirli təsərrüfat sahəsi olduğunu yazmışdır (2, 112; 2, 228).

İ.P.Petruşevski belə hesab edir ki, XVII əsrdə Səfəvilər dövlətində pambıq əkininin sahəsinin artması ilə əlaqədar olaraq, kətan təsərrüfatdan sıxışdırılıb çıxarılır və demək olar ki, ölkənin bütün nahiyələrində pambıq tarlaları üstünlük təşkil edirdi (9, 283).

Kənd təsərrüfatı istehsalında yeni texniki bitkilərdən biri də tütün idi. İ. P. Petruşevskinin fikrincə, bu texniki bitki növünün Səfəvi ölkəsində becərməsi XVI əsrin sonu - XVII əsrin əvvəllərindən başlanmışdı. Artıq XVII əsrdə bütün ölkə miqyasında tütün əkilirdi (9, 283).

Dövrün bir çox mənbələrində o cümlədən Engelbert Kempferin əsərində də Səfəvilər dövləti ərazisində becərilən bostan məhsulları haqqında da məlumat verilir (2, 112). Onlardan qarpız, yemiş, xiyar, pomidor, şamama, qabaq, badımcən və s. haqqında məlumat verilir. Hələ vaxtilə Tavernye yazırdı: "Yayın əvvəllərində yetişən yemiyə gərmək deyilir. O çox sadədir və su dadı verir. Lakin ölkənin həkimləri gərmək yeməyi məsləhət görürlər. Onlar deyirlər ki, insan üçün gərmək, at və digər heyvanlar üçün bahar ələfi kimidir. Bədənin ətinə təzələyir. Gərməkdən sonra yetişən yemiş növü daha çox yaxşı və dadlı olardı. Onu fəslin sonunda bazara gətirir və qışda da saxlayırdılar. Təzə yemiş çıxana qədər köhnələri saxlayır və satırdılar (10, 366)". Bu barədə A.Oleari də geniş məlumat verir (8, 627, 737-738, 750-753).

XVII əsrdə Səfəvi dövlətinin demək olar ki, bütün iqtisadi bölgələrində tərəvəzçilik və bostançılıq geniş yayılmışdı. İri şəhərlər adətən əkilən tarlaların əhatəsində olub, bu tarlalarda əla

Tarix və onun problemləri, № 3 2011

növ tərəvəz və bostan bitkiləri əkilib becərilirdi. Bu da şəhər əhalisinin bostan bitkilərinə olan böyük tələbi ilə əlaqədar idi. Ancaq tez korlanan və ixracı demək olar ki, mümkün olmayan tərəvəz və bostan bitkilərinin istehsalı yalnız yerli əhali üçün nəzərdə tutulurdu. Tavernye, Şarden və Engelbert Kempferin əsərlərində İsfahan, Təbriz, Şamaxı, Naxçıvan şəhərlərinin ətrafında bol tərəvəz və bostan bitkilərinin yetişdirilməsi barədə məlumat verirlər (10, 750, 751, 753; 11, c. 2, 720, 722; 2, 112-113).

Səfəvi məmləkəti Şərqdə heyvandarlığın ən inkişaf etdiyi ölkələrdən biri olmuşdur. XVII yüzillikdə də ölkənin iqtisadiyyatında başlıca yer tuturdu. Əvvəlki dövrlərdə olduğu kimi, XVII əsrdə də Azərbaycanda hələ əhalinin müəyyən hissəsi yaylaq-qışlaq maldarlığı ilə məşğul olurdu. Şirvan, Mil, Muğan, Qarabağ çöllərində qışlaqları, Kiçik Qafqazda, Talışda, Savalan və Qaradağda yaylaqları olan əhali əsasən heyvandarlıqla məşğul olurdu. Tərəkmələrdən toplanan qoşun-çərik dövlətin dayağı olduğu üçün onların imtiyazları saxlanılırdı. İ.P.Petruşevskinin yazdığı kimi, onlar dövlətə ancaq "çobanbəyi" adlı vergi verirdilər (12, 310-312). Onlar başqa vergi və mükəlləfiyyətlərdən azad idilər. Onlara verilən bu imtiyaz heyvandarlığın inkişafında az rol oynamırdı. Digər tərəfdən daxili və xarici tələb də bu sahənin inkişafına öz təsirini göstərirdi.

Ə.Ə.Rəhmanınin tədqiqatlarından da aydın olur ki, XVII əsrdə Azərbaycan iqtisadiyyatında heyvandarlıq mühüm rol oynayır. Təsərrüfatın bu sahəsi yerli əhalinin, daxili bazarın tələbini ödəyir, həm də qonşu ölkələrə çoxlu müxtəlif iri və xırda buynuzlu heyvanlar göndərməyə imkan verirdi (13, 121).

Dövrün bir sıra qaynaqlarında heyvandarlıq təsərrüfatı ilə bağlı məlumatlar iqtisadiyyatın bu mühüm sahəsinin vəziyyəti barədə aydın təsvir yaradır.

Sansonun əsərində Şaha məxsus on dörd at haqqında verdiyi məlumat (1, 82) Səfəvi məmləkətinin heyvandarlıq təsərrüfatında atçılığın xüsusi əhəmiyyət kəsb etməsindən xəbər verir.

XVII əsr Avropa səyyahları Azərbaycanın heyvandarlıq təsərrüfatında dəvəçiliyin də xüsusi əhəmiyyət kəsb etdiyini qeyd edirlər. Azərbaycanda müxtəlif cinsli dəvələr, o cümlədən iki hörgüclü dəvələr də vardı. İki hörgüclü dəvəni "buğur" adlandırırdılar. Bir hörgüclü erkək dəvəyə isə "nər" deyilirdi. Dəvə əsas yük daşımaq vasitəsi olduğu üçün Azərbaycanda və bütün Səfəvi imperiyasında xüsusi əhəmiyyətə malik idi. Dəvə XVII əsrdə də, əvvəlki illərdə olduğu kimi "səhra gəmisini" ləqəbini şərəflə yerinə yetirirdi (10, 124; 8, 743).

XVII əsrin son illərində Səfəvi dövlətinin iqtisadi və siyasi böhranı, yerlərdə hakimlərin vəzifə səlahiyyətlərini aşması, xarici ticarətin bir sıra amillərlə əlaqədar zəifləməsi ölkə miqyasında kənd təsərrüfatının məhsuldarlığına mənfi təsirlər göstərirdi.

ƏDƏBİYYAT

1. Səfərname-ye Sanson. Tərcome-ye Tağı Təfəssüli, Tehran, h. 1346
2. Dər dərbare şahənşahə İran, təlife Engelbert Kempfer. Tərcome-ye Keykavus Cahandari, Tehran, h.1350
3. Evliya Çələbi. Səyahətnamə. Türk dilindən işləyəni və şərhlərin müəllifi. Tarix elmlər doktoru, professor Seyidağa Onullahi, Bakı, 1997.
4. Evliya Çelebi. Seyyatnamesi. II cild, İstanbul, 1314.
5. Эвлия Челеби. Книга путешествия (извлечение из сочинения турецкого путешественника XVII века). Выпуск 3. М., 1983.
6. Səyahətnamə-ye Şarden. Tərcome-ye Məhəmməd Abbasi, c.1-4. Tehran, h.1336
7. Петрушевский И. П. Земледелие и аграрные отношения в Иране. М.Л. 1960
8. Адам Олеарий. Подробное описание путешествия Голштинского посольства в Москву и Персию в 1663, 1636 и 1639 годах. Составление секретарем посольства Адема Оларием, пер. с немец. П. Барсова. М. 1870.

Tarix və onun problemləri, № 3 2011

9. Пигулевская Н. В., Якубовский А. Ю., Петрушевский И. П., Строева Л. В., Беленицкий А. М. История Ирана с древнейших времен до конца XVIII века. Ленинград, 1958.
10. Səfərname-ye Tavernue. Tərcome-ye Əbuturab Nuri, İsfahan, h. 1346
11. Səfərname-ye Şarden. Tərcome-ye İğbal Yəğmai, c.1-5. Tehran, h.1352
12. Петрушевский И. П. Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в XVI- начале XIX вв. Ленинград, 1949.
13. Рахмани А. А. Азербайджан в конце XVI и в XVII веке. Баку, 1981.

ШАХИСМАИЛ ИСМАИЛОВ
диссертант БГУ
Sahismail_ismailov@mail.ru

Некоторые вопросы сельскохозяйственного производства в Сефевидском государстве в сочинениях Сансона и Энгельберта Кемпфера

Во второй половине XVII в. основное место в экономике Сефевидского государства занимало сельское хозяйство. Основной отраслью сельскохозяйственного производства было земледелие.

Наряду с земледелием в Сефевидском государстве получила большое развитие и скотоводство.

SHAH ISMAIL ISMAILOV
PHD student of BSU
Sahismail_ismailov@mail.ru

Some issues of agricultural production in the Safavid state in the writings of Sanson and Engelberta Kempfer

Agriculture in the second half of XVII century, occupied the main place in the economy of the Safavid state. The main branch of economy was agriculture.

Along with agriculture the animal husbandry gained great development in the Safavid state as well.

Rəyçilər: t.e.n. Z.Bayramov, t.e.d. A.C.İsgəndərov

Bakı Dövlət Universitetinin «Azərbaycan tarixi» (təbiət fakültələri üzrə) kafedrasının 28 oktyabr 2011-ci il tarixli iclasının qərarı ilə çapa məsləhət görülmüşdür (protokol № 02)